

דימויים אנטישמיים ברטוריקה של העימות הערבי-ישראלי

אסתר ובמן

האנטישמיות הערבית וניתוחה אינם קלים ונהירים כלל ועיקר. כשם שאותו סופר מצרי מתקשה להפריד בין השנאה לישראל לבין היחס ליהודים, כך קיים קושי לבדוד או לזקק את הגילויים האנטישמיים מן הרטוריקה נגד ישראל והציונות. הקושי הזה בהבחנה שבין מוטיבים אנטישמיים לבין מוטיבים של שנאה והסתה לאומנית על רקע סכסוך לאומי-טריטוריאלי, גורם לא אחת לעיוותים בהצגת השיח הערבי, ובהבנת מקורותיו ומניעיו.

מה הופך רטוריקה של עימות לאנטישמית? האם השתנו הדימויים במרוצת שנות הסכסוך? האם קיימת זיקה בין הדימויים לבין שלבי התפתחותו של הסכסוך? מדוע חלחלו הדימויים האנטישמיים והופנמו בהצלחה כזאת, שגם כאשר מנסים ללמד סניגוריה על היהודים כמו אותו סופר מצרי, עולות מתוכה אמונות סטריאוטיפיות מושרשות? האם אין בכך כדי להוכיח שהשיח האנטישמי הערבי-אסלאמי נטוע במקורות אחרים, התורגם מן הסכסוך הקונקרטי הלאומי?

היהודים - מקור הרע

ישנן הגדרות שונות למושג אנטישמיות והן נובעות ברובן מאמונות ומכתובים נוצריים ומערביים. לצורך הדיון אני מאמצת את ההגדרה שהאנטישמיות הינה שנאה ייחודית, עמוקה ועקבית כלפי היהודים, ששורשיה תיאולוגיים ופסיכולוגיים והיא חורגת מצורות שנאה אחרות הנובעות מדעות קדומות אתניות, תרבותיות או דתיות. ביטוי נחשב אנטישמי כאשר הוא מייחס ליהודים תכונות ייחודיות ובלתי ניתנות

הסכסוך הערבי-ישראלי משמש, כמו כל סכסוך מתמשך בין חברות או בין מדינות, קרקע פוריה להתפתחותה של רטוריקה, החותרת להכפיש ולהשחיר את האויב ומהווה נדבך נוסף במלחמה נגדו.

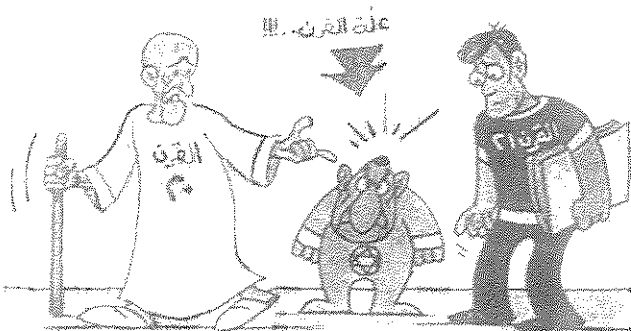
ניצניה הראשונים של הרטוריקה הזאת נעוצים כבר בשלהי המאה ה-19. ככל שהעמיק הסכסוך, הלכו ורבו בה גם הדימויים האנטישמיים, שיובאו בחלקם מן האנטישמיות הנוצרית הקלסית ונתמכו במוטיבים אנטי יהודיים ממקורות אסלאמיים. הם באו לידי ביטוי במנגנון אינדוקרינציה רחב, שכלל את מערכות החינוך הממלכתיות, פרסומים רשמיים ודרשות במסגדים. התקשורת הערבית, האלקטרונית והכתובה, מילאה וממשיכה למלא תפקיד נכבד בצמיחתו של השיח האנטישמי. אחיש את דברי בשתי דוגמאות אנקדוטיות.

ערב שנת 2000 והמאה החדשה התפרסמה ביומן החצי רשמי של הרשות הפלסטינית, אל-ח'יאת אל-ג'ידידה קריקטורה, שבה נראה אדם בא בימים פונה אל נער עול ימים ומצביע על גמד חובש כיפה ועונד מגן דוד. הוקן שסימל את המאה החולפת מעביר לצעיר, סמל המאה ה-21, את "מחלת המאה". זה היה הכיתוב על הגמד היהודי.¹

חודשים ספורים לאחר פרוץ האינתיפאדה השנייה בסוף ספטמבר 2000, פרסם העיתון הלבנוני אל-נהאר כתבה פרי עטו של סופר מצרי, מצטפא נגי'ב, שכותרתה "אנחנו שונאים את ישראל... ואיננו שונאים את היהודים."² במאמר אפולוגטי, מתאמץ המחבר לעשות הבחנה בין שנאת הערבים לישראל לבין יחס ליהודים. יש אומרים, כך כתב, כי ישראל פירושה יהודים וכי היהודים הם ישראל, אבל הוא בא להבהיר כי אין שונאים את ישראל מפני שבני עמה יהודים אלא מפני ששליטיה ציונים, והערבים הם נגד הציונות העולמית ושאיפות ההתפשטות שלה. כדי לאשש את דבריו הוא מספר כי יש בלבו זכרונות חיוביים משכניו היהודים בקהיר. כל מי שחי עם היהודים לפני מלחמת פלסטין, הבהיר נגי'ב, יודע כי הם אמנם היו מלווים בריבית, שלטו במסחר הקמעונאי ונודעו באהבתם לכסף, אבל הם כיבדו את מילתם והם לא עוררו כל בעיות.

שתי הדוגמאות האלה, וניתן למצוא רבות אחרות, מכילות בתוכן סטריאוטיפים אנטישמיים נפוצים ואופייניים לאנטישמיות הקלסית, בעבר ובהווה, השזורים היטב בשיח הערבי-אסלאמי על ישראל, הציונות והיהודים. אבל חייהם של אלה העוסקים במעקב אחר

המאמר מבוסס על הרצאה שניתנה ביום עיון לרגל מלאת עשור למכון לחקר האנטישמיות והגזענות בימינו ע"ש סטפן רוט, באוניברסיטת תל אביב, 6 בפברואר 2002.

קריקטורה פלסטינית עוינת. הגמד היהודי מוצג כ"מחלת המאה"

לשינוי ומתאר אותם ככוח רשע נצחי, הזומם מזימות בהשאי נגד האלוהים והאנושות כאחד. בכל האלמנטים האלה ניתן להבחין בשיח האנטישמי הערבי.

ביסודה של האנטישמיות הערבית נמצאים מוטיבים זרים, נוצריים-אירופיים מיובאים שהופנמו והוטמעו בצורות שונות, תוך שילוב נופך אסלאמי ייחודי בשיח הלאומי והאסלאמי, בעיקר מאז הקמתה של מדינת ישראל. כללית, מדובר באנטישמיות מילולית, טקסטואלית, המופיעה בספרים, בעתונים, בנאומים, בדרשות של יום ששי, בראיונות, בכרוזים ובקריקטורות. מדובר באנטישמיות ללא יהודים. הדברים מכוונים מצד אחד, כלפי ישראלים/ ציונים החיים מעבר לגבול, ומצד שני, כלפי היהודים והיהדות בכלל. אבל בעוד שהישראלים/ ציונים הם אויב קונקרטי, שכבש את מה שנחשב בעיניהם לבו של העולם הערבי והמוסלמי, היהודים והיהדות מייצגים לא רק דת או עדה דתית אלא מושג מופשט, המסמל כוח כל יכול וחורש מזימות. המונחים ישראלי, ציוני ויהודי משמשים בו בערבוביה. ואולי המאפיין הייחודי לה ביותר הוא תהליך האסלאמיזציה שלה, תהליך שכבר יהושפט הרכבי הצביע עליו. התהליך הזה קיבל משנה תוקף על ידי תנועות הפונדמנטליזם האסלאמי. אלו מקצינות את הדמוניזציה של ישראל במונחים אסלאמיים, תוך שימוש בקוראן ובמסורות אסלאמיות לרציונליזציה של שלילת הציונות, ישראל והיהודים. הפולמיקה נגד היהודים ובני ישראל בקוראן, כותבת סוהא טאג'י פארוקי, "משמשת בסיס להבניה השלילית של האופי היהודי, "ומעניקה "הסבר משכנע להצלחות הציוניות, לפגיעה בפלסטין, ולשליטה היהודית הכלכלית והפוליטית במקומות אחרים בעולם." חיוק הדימוי השלילי של היהודים, הדגשת המנטליות שלהם, ועימות הפילוסופיה ועיקרי הדת המזויפים שלהם עם האסלאם והמוסלמים באה, להערכתו, גם לחזק את הזהות העצמית האסלאמית ואת תחושת העליונות המוסרית של המוסלמים. הסכסוך על פי תפישתן של התנועות הפונדמנטליסטיות איננו סכסוך טריטוריאלי-לאומי בלבד, אלא היסטורי, תרבותי וקיומי בין היהדות לאסלאם, בין שקר לאמת.

יתר על כן, הסכסוך הוא גם חלק מעימות גדול יותר שבין האסלאם לבין המערב. ישראל מזוהה באופן מוחלט עם המערב והיא נחשבת לזרוע באזור ולאמצעי להמשך השליטה בו ולניצולו. תפישת היחסים שבין המערב לבין היהודים היא, לעיתים, רבת סתירות. מצד אחד, היהודים המפוזרים במערב מתוארים כמי שיש להם כוח והשפעה עצומים על המערב ועל כן מתמרנים אותו למימוש האינטרסים שלהם. מצד שני, הם משמשים בידי המערב במלחמתו נגד האסלאם והמוסלמים. אפיון נוסף של השיח האנטישמי הערבי-אסלאמי הוא הכחשת השואה, שהפכה חלק בלתי נפרד ממנו, והשימוש בה גבר בשנים האחרונות וזכתה לצידוק אידיאולוגי מצדם של פעילים נגד הנורמליזציה עם ישראל כאבראהים עלושי³. הכחשת השואה מערערת את טענות הקרבנות ולפיכך מחזקת את בסיס הדה-לגיטימציה של ישראל והציונות.

המוטיבים בייצוגם של ישראל, הציונות והיהודים בתקשורת הערבית לא השתנו במרוצת השנים, אם כי הם מופיעים בצורות, בעוצמות, ברמות תחכום ובהקשרים שונים. מתוך המכלול העצום של גילויים אנטישמיים ניתן להצביע על מספר מוטיבים בולטים, החוזרים

ונשנים בשיח הערבי-אסלאמי:

- ◆ היהודים הם מקור הרע והשחיתות בעולם - הם מפיצים איידס, סמים, זנות ודעות הרסניות.
- ◆ קיימת תוכנית-על יהודית/ ציונית לשלוט בעולם.
- ◆ קיים קשר יהודי-מערבי/ נוצרי נגד האסלאם.
- ◆ התנ"ך והתלמוד הם המקור לאישיות ולמנטליות היהודית/ ציונית, שהיא גזענית מיסודה בשל האמונה ב"אתה בחרתנו" וההתייחסות ל"גויים".
- ◆ הקוראן היה העדות הראשונה שחשפה את תכונותיהם של היהודים כנוכלים, צמאי דם, אוהבי בצע ותככנים.
- ◆ בתוך כך נעשה שימוש אינטנסיבי בעלילת הזים, ב"פרוטוקולים של זקני ציון" ובדמותו של שילוק.
- ◆ מכל מקום, מתרבים הסימנים המעידים שהעיונות בעלת הסממנים האנטישמיים לישראל וליהודים הייתה שורשים עמוקים ביותר. היא איננה מכוונת רק כנגד תהליך השלום או אירועים פוליטיים אחרים אלא מובעת בסטריאוטיפים היהודיים המסורתיים.
- ◆ במצרים נערך לפני מספר שנים סקר על ידי ד"ר עבד אל-בסיט עבד אל-מועטי, ראש המחלקה למדעי החברה באוניברסיטת עין שאמס, שממצאיו הוצגו בכינוס על "דימוי האחר", שנערך בקהיר ב-1997. הסקר דן בדמותו של הישראלי כפי שהיא משתקפת בעיני המצרים. כדי לקבל נתונים אמיתיים יותר, הבהיר החוקר, הוא בחר קבוצת משיבים משכילים וקבוצת משיבים אקראיים מן האוכלוסייה. תוצאות הסקר פורסמו בשבועון המצרי רוז אל-יוסף, והם שרטטו דמות סטריאוטיפית יהודית קלאסית:
- ◆ הישראלי דוחה, מאגף וערמומי.
- ◆ הגבר הישראלי קרתי, בעל זקן, ולו אף ארוך ואוזניים גדולות. הוא נמוך-קומה ונוטה להשמנה.
- ◆ הוא מדבר בחשאיות, ואילו האשה הישראלית יודעת להיות קשובה ומדברת ברהיטות ועל כן היא משמשת רבות כמרגלת.
- ◆ הישראלי מתמקח והוא בא למצרים בעיקר כדי למכור סמים ולעשות עסקים לא תמיד כשרים⁴.
- ◆ כך נוצר סטריאוטיפ יהודי בעל מציאות אוטונומית, כפי שקרה באירופה במרוצת השנים, שממנו נגזרת תפישת היהודים כסמל השלילה וכבעיה עולמית. המוטיבים בייצוגם של ישראל, הציונות והיהודים הופיעו כבר בראשית ימיו של הסכסוך, והם ממשיכים להופיע מאז בספרות הפולמוסית, בדרשות במסגדים, בתקשורת, בקריקטורות, ואפילו בספרות ובשירה, אם כי בגלגולים, ברמות תחכום ובהקשרים שונים. ייצוג היהודים כרוך, עם זאת, במספר סתירות. למשל, היהודים מוצגים כחלשים ושפלים, מצד אחד, וכחזקים וכל יכולים, מצד אחר. במגמה לקעקע את הטעוץ הציוני לזיקה היהודית לארץ ישראל, טוען חלק נכבד מן הספרות העוסקת ביהודים כי היהודים אינם עם והיהודים של היום אינם צאצאיהם של בני ישראל הקדמונים, אבל באותה נשימה נטען כי היהודים לא נשתנו לאורך הדורות ולשם כך מגויס העבר האסלאמי כהוכחה. היטיבו לתאר סתירות אלו המשורר והעיתונאי המצרי אחמד עבד אל-מועטי הג'אזי, והעיתונאי הפלסטיני חסן ח'דר. הג'אזי תקף בטורו באל-אהראם, את השיח הערבי על הכללותיו ביחס ליהודים. "אנחנו חושבים על היהודים בישראל ועינינו אל יהודי יתר; "

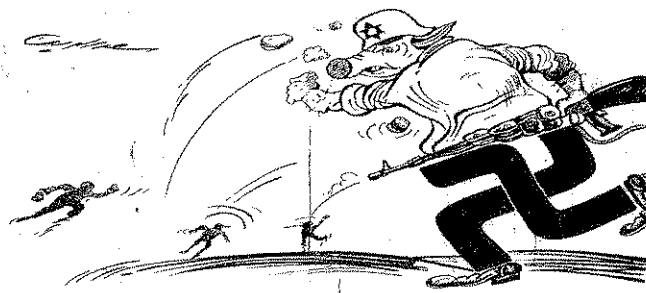
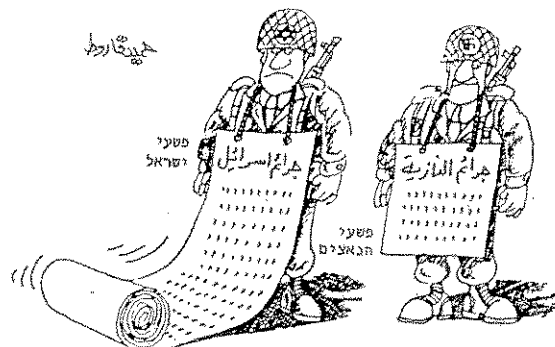
והעולם המוסלמי, לא רק בשל השפעותיה האפשריות על הלכידות החברתית, הכלכלית והתרבותית, אלא ובעיקר בשל השלכותיה על הסכסוך. הציונות העולמית נתפשת ככוח המניע מאחוריה ומאחורי רעיון ההתנגשות בין התרבויות, המציב את האסלאם כאויב המרכזי של הנצרות והיהדות. הנורמליזציה היא הצד השני של מטבע הגלובליזציה. היא מסמלת את קבלתה של הישות היהודית המערבית הזרה כחלק אינטגרלי באזור - צעד נוסף באסטרטגיה היהודית להשתלט על העולם הערבי.

במצרים, עולה מן הדיון בנורמליזציה פחד אמיתי או מדומיין מפני חדירה ישראלית לכל תחומי החיים, ומפני אובדן זהות לאומית ותרבותית. הדיון נראה הולך ומתלהט ככל שחלה התקדמות בתהליך השלום, וככל שנוצרים בקיעים בחזית ההתנגדות עם ראשית התגבשותו של מחנה שלום, התומך בנורמליזציה כחלק מהשקפת עולם הדוגלת בפתיחות, ליברליזציה ודמוקרטיזציה.

כך הופכת האנטישמיות חלק מן השיח הציבורי הרחב יותר ומן הוויכוח הניטש בין סוכני השינוי, הליברליזציה, הדמוקרטיזציה והשלום במזרח התיכון לבין החוגים הלאומיים והאסלאמיסטים הדוחים מכל וכל תהליכים אלה.

מעקב אחרי הגילויים האנטישמיים מראה כי הם מתגברים בשל התפתחויות ואירועים פוליטיים בזירה המקומית, האזורית או הבין לאומית. יתר על כן, ככל הנראה חלו תמורות בייצוג המונוליתי הזה במרוצת השנים, שעדיין לא נחקר דיו. העתונאי הפלסטיני השאם אל-דג'אני, שעבד שנים רבות במרכזים פלסטיניים למחקר, אפיין את הגישה הערבית לציונות ולישראל בשתי נטיות: האחת, הגמדה שהיתה אופיינית לתקופה עד מלחמת ששת הימים, ושלאורה חינכו את ההמונים להאמין שהנה עומדים "לזרוק את ישראל לים", והשנייה, האדרה עד כדי הגזמה. זו אפיינה את היחס לישראל ולציונות מאז 1967 ונתנה דרור לאמונה בכוח היד הנעלמה או הכוח הנעלם של היהדות והלובי היהודי-ציוני, העומד מאחורי תופעות ותהליכים היסטוריים בעולם כולו. ואם בעולם אי אפשר לעמוד בפניו, הרי על אחת וכמה אנוחנו בעולם הערבי החלש. וכך, הוא מסכם, נמצא הציודק לאוזלת היד ולקיפאון המחשבות, הפוליטי והכלכלי.

עיון בקריקטורות, למשל, מלפני שנת 1967 ולאחריה מאשש את דבריו, ומשקף היטב לא רק את השינוי בדימוי הישראלי אלא בתפישה העצמית הערבית. לפני 1967, הוצגה ישראל כישות מקרטעת, עלובה התלויה בחסדי זרים. בחוברת של משרד המלחמה המצרי הושוותה, באיורים, זו מול זו, עוצמתן של ישראל ושל קע"ם (קהילייה ערבית מאוחדת - שמה הרשמי של מצרים) בתחומים שונים: דמוגרפיים, כלכליים, חקלאיים, פיננסיים וצבאיים. האיורים לא היו אנטישמיים, אבל בכל אחד מהם בלט ההבדל העצום בכוחה ובביטחונה של האחת לעומת המסכנות, העוני והדוחק של האחרת.⁸ על הרקע הזה, מתחורר עומק ההלם מן התבוסה במלחמת ששת הימים. ואמנם, אחריה נזקקו להסבר משכנע לאוזלת היד. וכך, קיבלה תיאוריית המזימה ושאיפות ההתפשטות הציוניות תאוצה; הישראלי מוצג כקלגס נאצי, אכזר ותוקפן; כיהודי גלותי מכוער ושעיר, או כהיה בגוף אנוש. לעומת הדמוניזציה הזאת, תופיע הערבי כחסר אונים, נאיבי, ועם תחילת תהליך השלום, כשוחר שלום וכנותן אמון בישראלי המפר שוב ושוב

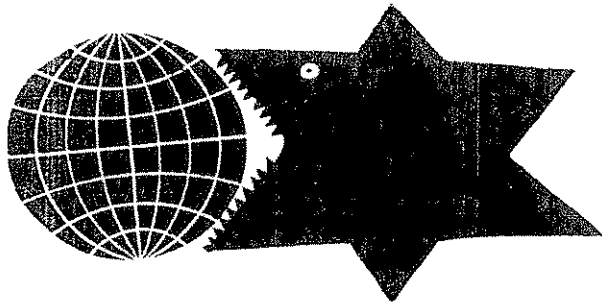
U-Jrabi, October 22, 2000

פשעי ישראל - יותר מפשעי הנאצים בעתון סורי; לחזיר הישראלי רגליים נאציות (אל-ערבי, 2000)

אנחנו מדברים על יהודים ומתכוונים לישראלים; אנחנו אומרים ציונים ומתכוונים ליהודים.⁹ ה'דר לעומתו, תקף כבר בתחילתה של האינתיפאדה את השימוש הפוליטי שעושים, לדבריו, בקריאה "חייבר, חייבר, הו יהודים, צבא מוחמד עוד ישוב." הניסיון לטעת את האשליה, שהתקדים ההיסטורי עומד להתממש שוב, הוא מופרך מעיקרו, מה גם השימוש בסיסמה הזאת רק מחזק את הטיעון הציוני להמשכיות הגזע היהודי ומאיים על העליונות המוסרית של המוסלמים, הסביר.

הגמדה מול האדרה

בעשור האחרון התפתח גם שיח מיוחד סביב הנורמליזציה והגלובליזציה, השזור במוטיבים אנטישמיים. האנטישמיות כמו הפכה לגורם קבוע והיא קשורה, כמו במקומות אחרים בעולם, בתהליכים עולמיים רחבים יותר, המשפיעים גם על החברות הערביות. מושגים כמו גלובליזציה, הסדר העולמי החדש, המזרח התיכון החדש, הכלכלה העולמית והנורמליזציה, הפכו למילות קוד המתיחסות, בין אם בגלוי או אם ברמיזה, למוטיב האנטישמי הישן של הקשר היהודי/הציוני לכבוש את העולם ולשלוט בו. הגלובליזציה נתפשת כאיום על העולם הערבי

הכוכב הציוני מאיים לבלוע את העולם (תשרין, דמשק, 3.2.01)

שיטתי לשנאת ישראל או לראייתה באור שלילי ומעוות יש השפעה לטווח ארוך על הדורות הגדלים בארצות ערב, אך ייתכן שמייחסים חשיבות רבה מדי להשפעתם ארוכת הטווח של ספרי לימוד. ההתבטאויות בתקשורת ובדרשות במסגדים קיצוניות הרבה יותר מן הכתוב בספרים, והשפעתן המצטברת כמו גם יכולתן להסית, למטח שנאה ולהניע לפעולה - רבה, להערכתך, לאין ערוך.

ריבוי הגילויים האנטישמיים בעקבות האינתיפאדה השנייה והתקפת האסלאמיסטים, פעילי אל-קאעדה, על מגדלי התאומים בניו יורק והפנטגון בווינגטון בספטמבר 2001, חיידד את השאלות שהעיקו על חקר האנטישמיות הערבית מראשיתו, ובמיוחד את השאלה: האמנם היא תופעה חדשה ונגזרת מן הסכסוך או שמא היא תופעה אנדמית המשקפת יסודות תרבותיים, חברתיים עמוקים יותר שהיו טבועים בחברות הערביות לפני פרוץ הסכסוך?

בעקבות מחקרו הראשוני של הרכבי על עמדת הערבים בסכסוך הישראלי-ערבי ואחר כך של ברנרד לואיס על האנטישמיות הערבית,¹⁵ רווחה הדעה כי האנטישמיות הערבית קיימת בסימנו ובצלו של סכסוך זה. "אין האנטישמיות סיבת הקונפליקט אלא תולדתו", קבע הרכבי. "אולם משקיים הקונפליקט ונוצרה אנטישמיות היא מהווה גורם בין הגורמים הנותנים לקונפליקט את צביונו."¹⁶ גם לואיס, דניאל פייס ומרטין קרמר¹⁷ ראו בה תופעה חדשה יחסית שיובאה אל העולם הערבי, והחלה להכות בו שורשים במיוחד מאז ראשיתו של הסכסוך הישראלי-ערבי.

דניאל בר-טל הראה במחקר שערך על השתקפותו של הסכסוך הישראלי-ערבי בספרי הלימוד הישראליים, כי "חברות המעורבות בסכסוכים בלתי-נשלטים (intractable), מפתחות תנאים פסיכולוגיים מתאימים המאפשרים להן להתמודד בהצלחה עם מצב הסכסוך."¹⁸ האמונות המסייעות בפיתוח תנאים פסיכולוגיים כוללות אמונות לגבי צדקת היעדים, דה-לגיטימציה של היריב, דימוי עצמי חיובי ותפישת העצמי כקורבן. "אמונות אלה מהוות יחד אתוס התומך בהמשך הסכסוך, והן משתקפות בשפה, בסטריאוטיפים, בדימויים, במיתוסים וביכרוץ הקולקטיבי. נראה לי שניתן להצביע על מגמות דומות בחברות הערביות, שהעלו סיבות היסטוריות, תיאולוגיות, לאומיות, קיומיות, פוליטיות, חברתיות ותרבותיות להצדקת עמדתן בסכסוך שלהן עם ישראל. בתוך כך גויסה גם האנטישמיות כאחת מדרכי הדה-לגיטימציה

את האמון שניתן בו.⁹

שאלת ההמשכיות ורציפות הדימויים עולה גם באשר לספרי הלימוד ברשות הפלסטינית, ובמיוחד אלה החדשים לאור העניין התקשורתי שהתעורר סביבם.¹⁰ מחקר על ספרי הלימוד הירדניים והמצריים ששימשו את מערכת החינוך בגדה המערבית וברצועת עזה מ-1948 עד מלחמת ששת הימים כבר נעשה על ידי חוה לצרוס-יפה ואבנר גלעדי. למעשה, משמשות מהדורות חדשות של ספרים אלה את הרשות עד היום ועד 2002 השלימה הרשות את הכנתם של ספרי לימוד לארבע כיתות בלבד. לצרוס-יפה מצאה, למשל, כי ב-1966 הוצאו מן התוכנית ספרים שהיו נהוגים בעבר ושישראל התלוננה לגביהם בפורומים בין לאומיים, ביניהם מקראה של ח'אלד קטרש מ-1960, המתארת את "היהודי הפחדן" בסיפור ובקריקטורה.¹¹ גם אבנר גלעדי שבחן ספרי לימוד מצריים לפני מלחמת יום הכיפורים ולאחריה, מצא כי נושא הסכסוך על כל היבטיו - דימוי היהודי, הציונות, ישראל, תולדות הסכסוך - לא בלט במרכזיותו לפני המלחמה. לאחריה, נראה היה כי יוחסה חשיבות רבה יותר לסכסוך ולעמדת הערבים, והציונות הווארה באור חמור בהרבה. אמנם היהודים תוארו בהקשרים שונים ככופרים, פחדנים, מסוכסכים ביניהם, תוקפנים, רמאים ובוגדים, אבל בסופו של דבר הגילויים האלה היו מעטים ולא היו איורים פוגעים.¹²

"באופן כללי יש להדגיש, קבעה לצרוס-יפה, "שהענות היוםמית הישראלית הגזימה בתיאורים של ספרים אלה ויחסם לישראל וליהדות, כי על אף ביטויי השנאה כלפינו המצויים בהם - אין לדאות בשנאת ישראל נושא עיקרי או מרכזי בספרות זו. ספרים רבים, אפילו ספרים העוסקים באזרחות, בהיסטוריה ובדת האסלאם אינם מזכירים כלל את שם ישראל." היא הוסיפה, שככל הנראה "ביחס לספרי הלימוד לא הותרה הרצועה לדברי אנטישמיות כפי שהותרה בספרות ההסתה למבוגרים ובעתונות."¹³

תופעה חדשה יחסית

נראה לי כי דבריה של לצרוס-יפה תקפים גם לגבי הקורה היום. בדיון הציבורי שהתעורר בעקבות הופעתם של ספרי הלימוד הפלסטיניים החדשים, טושטש ההבדל בין הספרים החדשים לבין הספרים הירדניים, שהוכנסו למערכת ושאליהם הוחזרו קטעים שצונזרו בעבר על ידי רשויות הממשל הצבאי. באלה, ניתן למצוא מוטיבים המאפיינים את היהודים בתכונות שליליות עוד מימי הראשונים של האסלאם. בספרי הלימוד החדשים, לעומת זאת, הוסרו הביטויים האנטישמיים הבוטים. למעשה, אין התייחסויות ישירות לישראל וליהודים גם במקום שניתן היה לצפות שאיזו כרו. בהצגת הסיפור הלאומי הפלסטיני עולים מוטיבים המציגים באור שלילי את הציונות ואת ישראל, כאשר דנים בכיבוש של 1948 או כאשר מטפחים את אהבת המולדת ומעודדים הקרבה למענה. אין ספק שלא עולה מן הספרים הכרה בזכותו ההיסטורית של העם היהודי על ארץ ישראל ואין כל ניסיון לטפח סובלנות או הבנה כלפי מי שעומם זה עתה נחתם הסכם שלום. בניגוד לספרים הפלסטיניים, ספרי הלימוד הסוריים אינם נמנעים, למשל, מלהשוות את הציונות לנאציזם, להדגיש כי היהודים הם גורם זר באזור ולקבוע מפורשות כי אין מנוס מעקירתה של ישראל.¹⁴ אין גם ספק שלחינוך

והדה-הומניזציה של ה"אחר".

אין ספק שבעקבות יצירתן והנחלתן של אמונות אלו, כפי שהראתה רבקה ידלין במחקרה על מצרים בעשור הראשון אחרי חתימת הסכם השלום עם ישראל,¹⁹ הפכו האמונות האנטי-יהודיות לאורגניות במערכות שונות של תפישות עולם. יתר על כן, הן נוצרו על רקע של מציאות חברתית-תרבותית מסוימת, ו"עוצבו בכלים השאובים מתוך המציאות הזאת כדי להתוות את קיומה העתידי."

עם זאת, היו מי שסברו כי האנטישמיות הערבית לא נבעה רק מהקמתה של מדינת ישראל ומן הסכסוך עימה, אלא היא יונקת ממסורת תרבותית ודתית ארוכת יומין. כך למשל, טען רוברט ויסטריך כבר ב-1975, עם קבלת החלטת האו"ם המשווה את הציונות לגזענות, כי בעולם המוסלמי היתה מסורת ארוכה של אפליה כלפי היהודים, שהגיעה לשיאה במאה ה-20 עם השינוי שחל ביחסי הכוחות בין

היהודים והערבים. ההתעקשות הערבית-מוסלמית ליצור סוברניות דתית, תרבותית ופוליטית מונוליתית על האזור שבין האוקיינוס האטלנטי והמפרץ הפרסי, היא, לדבריו, השורש לאנטגוניזם כלפי ישראל. וכך גם ראיית הציונות כתנועה קולוניאלית, גזענית ומקודר כל רע תוך התייחסות אל יהודי ארצות ערב כאל אחים "שמיים", אינה מצביעה אלא על אתנוצנטריות ונטיות כסנופוביות הנובעות מן הלאומיות הערבית.²⁰

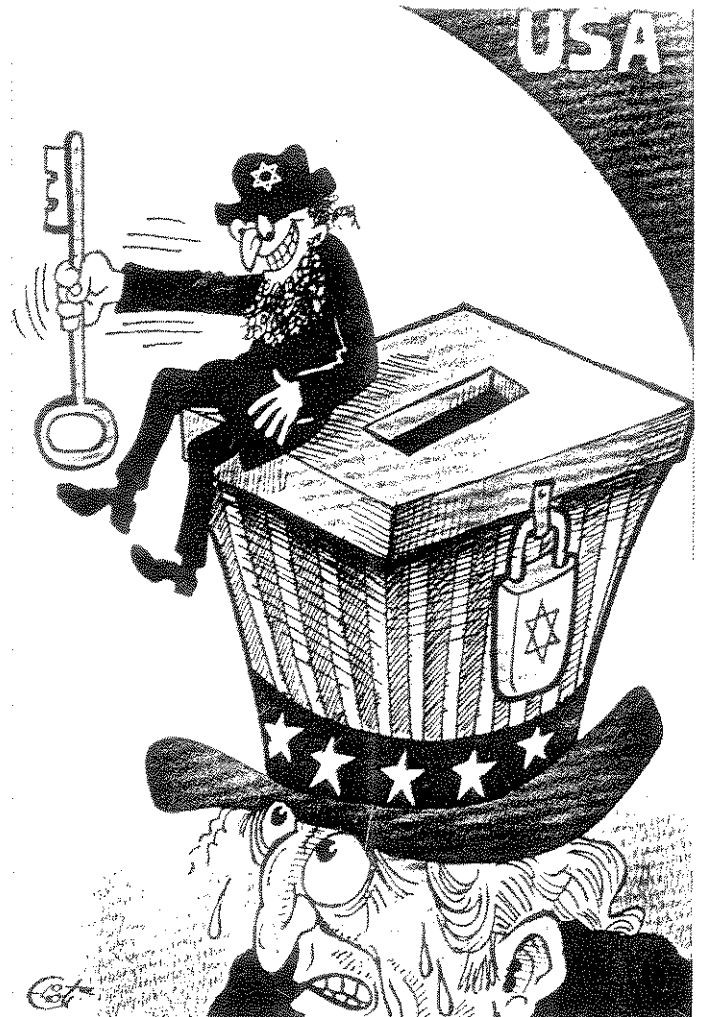
"השטן הגדול" ו"השטן הקטן"

מחקר חדש פרי עטו של ג'וזף נורדברוך, חוקר גרמני צעיר, מערער על ההנחה המקובלת שהאנטישמיות יובאה מאירופה. הוא מנסה להוכיח כי כשם שבאירופה לא היתה האנטישמיות תוצאה של התנגדות היהודים, כך גם במזרח התיכון היא צומחת בתוך הקשרים היסטוריים וחברתיים. גם את הכחשת השואה, לטענתו, לא ניתן להבין כחלק מן הרטוריקה האנטי-ציונית בהקשר לסכסוך הערבי-ישראלי, אלא כביטוי ספציפי של חשיבה אנטישמית.²¹ כמו ויסטריך הוא מצביע על הלאומיות במזרח התיכון ומאפייניה הייחודיים ועל תחיית האסלאם כקרקע פורייה לצמיחת רעיונות אנטישמיים אוטונומיים.

גם אפרים קארש סבור, כי האנטי-ציונות הערבית שיקפה עוינות עמוקה "מעבר למה שניתן לצפות מסכסוך ממושך ומר.²² הסכסוך חשף, לדעתו, דעות קדומות קיימות בעלות שורשים אסלאמיים והן היו לא רק תגובה על הפעילות הציונית. ובהיסוס מה מוסיף רפאל ישראלי את התהייה אם אין בחברות הערביות נטייה לקלוט את המסרים האנטישמיים.²³

התהייה הזאת נותרה בעינה, והתשובה לה משקפת אולי יותר מכל את נטיות לבו של המתבונן והחוקר. היא מדריכה את מנוחתי ככל שאני עוסקת יותר בנושא. פייפס, לואיס ואחרים הצביעו על השינויים שחלו במעמדם של בני המיעוטים ובכללם היהודים, בעקבות הרפורמות באימפריה העות'מאנית במאה ה-19 וההיפתחות למערב. הן גרמו למתחים ולחיכוכים בין עדתיים שבאו לידי ביטוי בצורה שלא נודעה בעבר. על רקע זה גם נוצרה עלילת הדם הראשונה ("עלילת דמשק"), שעד היום היא ממאנת לדעוך, ונתבשרנו שהיא תופק לסרט, כמענה לסרטיו של שפילברג.²⁴ לא נערך עדיין מתקר על מצבם של היהודים בתקופה זו שלפני הופעת הציונות, והאם היחס אליהם היה נגוע באנטישמיות גם מצד מוסלמים. ההתפתחויות הפוליטיות, האידיאולוגיות, החברתיות, התרבותיות והלאומיות באזור חלו בד בבד עם תחילתה של ההתיישבות בארץ ישראל והופעתה של הציונות כתנועה לאומית יהודית. אירועים אלה שהתרחשו במקביל מקשים על בידוד הגילויים האנטישמיים מן הסכסוך. אין ספק שחלה הטמעה והפנמה של האנטישמיות הקלסית בשיח הערבי, ועם שילובם של מוטיבים אסלאמיים קלסיים אכן נוצרה אנטישמיות ערבית-אסלאמית ייחודית, אך נגע האתנוצנטריות אינו רק מנת חלקה של הלאומיות הערבית, כשם שגם הדמוניזציה והדה-הומניזציה של ה"אחר" אינם ייחודיים לחברה הערבית.²⁵

בעקבות אירועי ה-11 בספטמבר עלו בלבי תהיות לגבי מיהו ה"אחר" האולטימטיבי בתפישת ההגדרה העצמית הערבית-אסלאמית. על פי דברים שנכתבו ונאמרו על ידי אינטלקטואלים ערבים ובוודאי

"השטן הגדול" ו"השטן הקטן" בקריקטורה בעתון אלמשאהד אל סיאסי, 25.6.01

2002); *Antisemitism Worldwide, 2000/2001* (Nebraska: The Stephen Roth Institute, 2002), pp. 226-27.

11. חוה לצרוס-יפה, "קווים לחקר ספרי הלימוד הערביים", המזרח החדש, כרך י"ז, חוברת 3-4, תשכ"ו 1967, עמ' 211.

12. Avner Giladi, "Israel's Image in Recent Egypt Textbooks," *The Jerusalem Quarterly*, No. 7 (Spring 1978), pp. 89-96.

13. לצרוס-יפה, עמ' 216.

14. Meyrav Wurmser, *The Schools of Ba'athism. A Study of Syrian Schoolbooks* (Washington: MEMRI, 2000); CMIP, *Jews, Zionism and Israel in Syrian School Textbooks* (New York, 2001).

15. Bernard Lewis, *Semites and Anti-Semites* (London: Phoenix, 1997).

16. יהושפט הרבני, עמדת הערבים בסכסוך ישראל-ערב, תל אביב, 1968, עמ' 209.

17. Martin Kramer, "The Jihad Against the Jews," *Commentary*, Vol. 98, No. 4 (October 1994), pp. 38-42; Daniel Pipes, "The Politics of Muslim Anti-Semitism," *Commentary*, Vol. 72, No. 2 (August 1981), pp. 39-45.

18. דניאל בר-טל, "הסכסוך הערבי-ישראלי כבלתי-נשלט והשתקפותו בספרי הלימוד הישראליים", מגמות, ל"ט (4) מאי 1994, עמ' 445.

19. רבקה ידלין, גניוס יהודי ועושק. אנטי-ציונות כאנטי-יהדות במצרים, ירושלים, תשמ"ח; רבקה ידלין, "על גבולות המשמעות של טקסטים אנטישמיים", גשר, 121, תש"ן, עמ' 54.

20. Robert Wistrich, *The Myth of Zionist Racism* (London: Walkerprint, 1976), p. 9.

21. Goetz Nordbruch, *Socio-Historical Background to Arab Holocaust Denial* (Jerusalem: SISCA, 2002), p.3.

22. Efraim Karsh, "Intifada II: The Long Trail of Arab Antisemitism," *Commentary*, December 2000, p. 50.

23. Raphael Israeli, *Arab and Islamic Antisemitism*, ACPR Policy Paper, No. 104, (March 2000), p. 15.

24. רוז אל-יוסף, 24 בפברואר 2001; הארץ, 29 במרס 2001.

25. ראו, למשל, מאמרו של בן עמי שילוני על הדמוניזציה של יפן בספרו של רוברט ויטריך; Robert Wistrich, *Demonizing the Other. Antisemitism, Racism, and Xenophobia* (Amsterdam: Harwood Academic Publishers, 1999), pp. 294-309.

26. ראה הפרק על ארצות ערב בשנתון המכון לחקר האנטישמיות והגזענות לשנת 2001/2002, באתר האינטרנט של המכון; *A New Antisemitic Myth in the Middle East Media: The September 11 Attacks Were Perpetrated by the Jews* (Washington: MEMRI, 2002).

על פי תפישת העולם האסלאמיסטית, נראה כי "האחר" האולטימטיבי אינו אלא המערב בשל האתגר שהוא מציב בפני העולם המוסלמי בתרבותו, בעליונותו ובעושרו. קיים רצף היסטורי של עוינות בין האסלאם למערב, והיחסים עם ה"אחר" מבוססים על עיקרון דאר אל-אסלאם (טריטוריית המאמינים, the Abode of Islam) ודאר אל-הרב (טריטוריית הכופרים, the Abode of War). בתהליך האסלאמיזציה של האנטי-מערביות, נתפשת ארה"ב כ"שטן הגדול", כפי שהאיתוללה רוחאללה תומיני הגדיר אותה, ואילו ישראל והיהודים אינם אלא "השטן הקטן". מוטיב הזהות בין היהודים והמערב, שנאתם העיוורת לאסלאם ומלחמתם בו ובמוסלמים שב ועלה ביתר שאת. ליהודים היה מקום נכבד בשיח הערבי על ה-11 בספטמבר.²⁶ הם המשיכו למלא את תפקיד חורש המזימות, התככך, המלבה את מלחמת המערב באסלאם, כי רק הוא יצא נשכר ממנה.

* * *

1. אל-חיאית אל-ג'דידה, 28 בדצמבר 1999.

2. אל-נחאר, 12 במרס 2001.

3. עלוש עמד מאחורי ארגון כנס שנערך בעמאן ב-13 במאי 2001 לאחר ביטול כנס הרוויזיוניסטים שעמד להתקיים בבירות בסוף מרס אותה שנה. ראה הפרק שלי על ארצות ערב בשנתון המכון לחקר האנטישמיות, *Worldwide Antisemitism, 2001/2002* באתר האינטרנט של מכון רוט. www.tau.ac.il/Anti-Semitism

4. רוז אל-יוסף, 6 באוקטובר 1997.

5. אל-אוראם, 4 בפברואר 1998.

6. אל-איאם (רמאללה), 7 בנובמבר 2000.

7. אל-ספיר, 3 בפברואר 1998.

8. ראה, למשל, משרד המלחמה, מנהלת ההכוונה המוראלית של הכוחות המזוינים, אל-חיקקה, מקאנה בין ג'.ע.מ. ואסראאיל (האמת, השוואה בין קע"ם לישראל) קהיר: ללא תאריך.

9. אריה סתיו, השלום - קריקטורה ערבית. עינים בדימוי היהודי בקריקטורה, תל אביב, 1996.

10. Center for Monitoring the Impact of Peace (CMIP), *Jews, Israel and Peace in Palestinian School Textbooks 2000-2001 and 2001-2002* (New York: November 2001); Goetz Nordbruch, *Narrating Palestinian Nationalism. A Study of the New Palestinian Textbooks* (Washington: The Middle East Media Research Institute (MEMRI),